

Ks. Paweł Rabczyński¹

Święta Anna w apokryfach Nowego Testamentu

Teologia katolicka, dawniej i dziś, podejmuje problematykę świętości człowieka. Wyrazem tego zainteresowania jest rozwój hagiologii, która posiada niezwykłą zdolność akomodacyjną, wypracowując wciąż nowe modele świętości dostosowane do panującej sytuacji kulturowej i cywilizacyjnej². W życiu osób obdarzonych przez Kościół tytułem świętego, ale także w całej rzeszy bezimiennych, oficjalnie niekanonizowanych, jak w zwierciadle odbija się obraz konkretnego momentu dziejowego. W ich codziennym postępowaniu, podejmowanych decyzjach, wyborach moralnych można wyczytać klimat epoki, jej charakterystyczne cechy, a także wyzwania, które dana epoka niosła dla chrześcijaństwa. Święci mówią bardzo dużo o świecie, w którym żyli, oraz o ludzkiej egzystencji konfrontowanej nieustannie z ewangelicznym wezwaniem do doskonałości³: „Bądźcie więc wy doskonali, jak doskonały jest Ojciec wasz niebieski” (Mt 5,48). Trzeba koniecznie dodać, że święci mówią także dużo o Bogu, o Jego obrazie w swych duszach i o Jego atrybutach, które rozpoznali i zinterioryzowali.

Skoro świętość jest owocem włączenia się człowieka w misterium Chrystusa⁴, to należy podkreślić szczególną więź chrześcijanina z osobą

¹ Ks. dr hab. Paweł Rabczyński, prof. UWM, pracownik Katedry Teologii Fundamentalnej, Dogmatycznej i Nauk Biblijnych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie; e-mail: pawel.rabczynski@uwm.edu.pl; ORCID: 0000-0002-8732-7019.

² Zob. I. Werbiński, *Hagiologia a inne dyscypliny naukowe*, „Studia Nauk Teologicznych” 1 (2006) s. 151-166; *Święci w wierze, tradycji, literaturze i sztuce. Inspiracje do badań hagiologicznych*, red. K. Parzych-Blakiewicz, Olsztyn 2017.

³ Mimo że autor jest świadomy różnic terminologicznych między świętością a doskonałością, to jednak idąc za sugestiami zawartymi w dokumentach II Soboru Watykańskiego, uważa pojęcie świętości za bliskoznaczne z pojęciem doskonałości. Zob. A. Słomkowski, *Teologia życia duchowego w świetle Soboru Watykańskiego II*, opr. M. Chmielewski, Ząbki 2000, s. 83-86.

⁴ Zob. Słomkowski, *Teologia życia duchowego w świetle Soboru Watykańskiego II*, s. 83-103.

wcielonego Syna Bożego. Święci wskazują na Jezusa i do Niego prowadzą. I choć brzmi to paradoksalnie, śmiało można stwierdzić, że dzięki świętym lepiej poznajemy Zbawiciela w Jego bóstwie, a przede wszystkim w człowieczeństwie. Dotyczy to szczególnie tych świętych, którzy należeli do ziemskiej rodziny Jezusa. Poświadczają oni historyczność osoby Chrystusa i Jego zanurzenie w ludzkich dziejach. Uwiarygadniają Jezusa Chrystusa jako prawdziwego człowieka⁵. Wśród tego grona pierwsze miejsce zajmuje oczywiście Najświętsza Maryja Panna – Matka Pana, ale także jej rodzice, którym tradycja apokryficzna nadała imiona Joachim i Anna⁶. W ich domu, jak zauważył Benedykt XVI, dojrzało największe w dziejach zbawienia powołanie, powołanie do bycia Matką Boga-człowieka⁷.

Celem niniejszego opracowania jest ukazanie postaci św. Anny, matki Najświętszej Maryi Panny, w apokryfach Nowego Testamentu. Sięgnięcie do tego źródła wydaje się sensowne wobec milczenia o postaci w księgach kanonicznych. Apokryfów, mimo zawartych w nich ewidentnych błędów doktrynalnych, nie wolno lekceważyć. Dziś coraz częściej podkreśla się ich znaczenie przy rekonstrukcji najstarszej tradycji chrześcijańskiej. Są one świadectwem rozwoju teologicznej świadomości wyznawców Chrystusa i – obok innych pism starochrześcijańskich – równoprawnymi źródłami poznania teologicznego⁸. Realizacji celu posłuży krytyczna analiza wybranych tekstów apokryficznych.

Autor ma nadzieję, że artykuł stanie się jednym z elementów odpowiedzi na pytanie, które w Ewangelii Janowej Piłat postawił Jezusowi („skąd Ty jesteś?” – J 19,9). Nie jest to zagadnienie nieistotne, ponieważ pytanie o pochodzenie Jezusa, Jego historyczność (człowieczeństwo) prowadzi bezpośrednio do pytania o Jego tożsamość i posłannictwo (boskość)⁹. Jak

⁵ Zob. Sobór Watykański II, *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym Gaudium et spes*, Poznań 2005, nr 22: „On sam bowiem, Syn Boży, poprzez wcielenie zjednoczył się w pewien sposób z każdym człowiekiem. Ludzkimi rękami wykonywał pracę, ludzkim umysłem myślał, ludzką wolą działał, ludzkim sercem kochał. Zrodzony z Maryi Dziewicy stał się prawdziwie jednym z nas, podobny do nas we wszystkim z wyjątkiem grzechu”.

⁶ Zob. J. Jezierski, *Maryja początkiem nowego świata. Zarys mariologii katolickiej*, Kraków 2012, s. 11.

⁷ Zob. Benedykt XVI, *Bądźcie uczniami Chrystusa i głosście go ludziom. Homilia podczas niesporów i spotkania z seminarzystami oraz osobami konsekrowanymi*, Bazylika św. Anny w Altötting, 11.09.2006, „L'Osservatore Romano” 11 (2006) s. 21.

⁸ Zob. *Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie apokryficzne*, cz. 1: *Fragmenty. Narodzenie i dzieciństwo Maryi i Jezusa*, red. M. Starowieyski, Kraków 2009, s. 51-53.

⁹ Zob. J. Ratzinger/Benedykt XVI, *Jezus z Nazaretu. Dzieciństwo*, tł. W. Szymona, Kraków 2012, s. 9-23.

już wspomniano, Ewangelie nie przekazały o matce Maryi żadnej wiadomości. Milczenie Nowego Testamentu dopełnia literatura apokryficzna, głównie Protoewangelia Jakuba¹⁰ i Ewangelia Pseudo-Mateusza¹¹.

1. W *Protoewangelii Jakuba*

Protoewangelia Jakuba (*Protevangelium Iacobi*) zaliczana jest do zbioru apokryfów nazywanych Ewangeliami dzieciństwa. Przedstawiają one w sposób obrazowy narodziny i dzieciństwo Maryi oraz narodziny i dzieciństwo Jezusa do około dwunastego roku życia. Tytuł tego chrześcijańskiego midraszu maryjnego pochodzi od Wilhelma Postela, który w 1552 roku wydał w przekładzie łacińskim jego grecki rękopis. Oryginał został zatytułowany *Narodzenie Maryi. Apokalipsa Jakuba*. Intitulacja wskazuje na autorstwo Jakuba Młodszeo, brata Pańskiego. Niemniej jednak badania potwierdzają, że dzieło powstało w drugiej połowie II wieku, a jego autor należał do kręgu judeochrześcjan. Najstarszy zachowany rękopis *Protoewangelii Jakuba* datuje się na III wiek¹². Marek Starowieyski wyróżnia poczwórny cel dzieła: apologetyczno-chrystopologiczny¹³, dogma-

¹⁰ W niniejszym artykule korzysta się z: *Protevangelium Iacobi, Protoewangelia Jakuba*, tł. i opr. M. Starowieyski, w: *Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie apokryficzne*, cz. 1: *Fragmenty. Narodzenie i dzieciństwo Maryi i Jezusa*, red. M. Starowieyski, Kraków 2009, s. 268-290.

¹¹ W niniejszym artykule korzysta się z: *Pseudo-Matthaei Evangelium, Ewangelia Pseudo-Mateusza*, tł. K. Obrycki, w: *Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie apokryficzne*, cz. 1: *Fragmenty. Narodzenie i dzieciństwo Maryi i Jezusa*, red. M. Starowieyski, Kraków 2009, s. 293-316.

¹² Zob. *The Apocryphal Gospels. Texts and Translations*, red. B. Ehrman – Z. Pleše, New York 2011, s. 42-48; O. Cullmann, *The Protoevangelium of James*, w: *New Testament Apocrypha*, t. 1, red. W. Schneemelcher, Louisville 1991, s. 421-438; J.K. Elliott, *The Apocryphal New Testament*, Oxford 1993, s. 48-67; *Apokryfy Nowego Testamentu*, t. 1, cz. 2: *Ewangelie apokryficzne*, red. M. Starowieyski, Lublin 1980, s. 175-207; B. Altaner – A. Stuiber, *Patrologia. Życie, pisma i nauka Ojców Kościoła*, tł. P. Pachciarek, Warszawa 1990, s. 203-204.

¹³ Celsus twierdził, że Jezus był zrodzony z cudzołóstwa, z ubogiej prądki pochodzącej z podłego rodu, a Jego narodziny nastąpiły w ukryciu. *Protoewangelia Jakuba* zawiera apologię Jezusa. Z dzieła dowiadujemy się, że Jezus pochodził ze znakomitej i bogatej rodziny, z rodu Dawida, a Jego Matka była dziewicą i pełniła posługę tkacką w świątyni.

tyczny¹⁴, egzegetyczny¹⁵ i biograficzny¹⁶. Dla niniejszego opracowania najważniejszy będzie ten ostatni. Fabuła utworu opiera się na Mateuszowym i Łukaszkowym opisie dzieciństwa Jezusa. Treść została podzielona na 25 rozdziałów. O popularności i znaczeniu *Protoewangelii Jakuba* świadczą jej liczne greckie rękopisy (IV-XVI wiek) oraz fakt, że stała się ona podstawą innych utworów maryjnych (apokryfów, m.in. *Ewangelia Pseudo-Mateusza*, homilii, żywotów, dzieł pobożnościowych), inspiracją dla powstającej ikonografii chrześcijańskiej oraz źródłem dla liturgii (święto ofiarowania w świątyni)¹⁷.

Autor *Protoewangelii Jakuba* mówi o rodzicach Maryi w kontekście jej narodzin (część pierwsza utworu jest zatytułowana *Narodziny Maryi*). Na samym początku apokryfu dowiadujemy się, że noszą oni imiona Joachim i Anna. Są ludźmi zamożnymi i hojnymi, szanowanymi przez otoczenie. Mnogość dóbr jest znakiem błogosławieństwa Bożego. Niestety małżonkowie nie mają potomstwa. Bezpłodność jest znakiem przekleństwa¹⁸. Ból Anny spowodowany bezdzietnością autor dzieła porównuje do żałoby: „Żona jego Anna dwakroć odśpiewała pieśń żałobną i dwakroć odprawiła zawołanie mówiąc: Będę oplakiwała moje wdowieństwo i będę oplakiwała moją bezdzietność”¹⁹.

Anna czuła się bardzo upokorzona przez Boga i skazana na niesławę wobec ludzi, czego wyrazem jest wypowiedziane sześciokrotnie „Biada mi!”²⁰. Charakterystyczne jest pierwsze: „Biada mi! Któż mnie zrodził, jakież łono mnie wydało? Zostałam bowiem zrodzona przeklętą wobec synów Izraela. Bo stałam się przedmiotem obelg, zelżona, wyszydzono mnie i wygnano ze świątyni Pana, Boga mojego”²¹.

¹⁴ Maryja jest ukazana jako dziewica przed, w czasie i po urodzeniu Jezusa. *Protoewangelia Jakuba* poświadcza, że już w II wieku istniała archaiczna mariologia, a także pobożność maryjna o wyraźnym rysie chrystologicznym. Zob. J.N.D. Kelly, *Początki doktryny chrześcijańskiej*, tł. J. Mrukówna, Warszawa 1988, s. 363-365; E. Adamiak, *Traktat o Maryi*, w: *Dogmatyka*, t. 2, red. E. Adamiak – A. Czaja – J. Majewski, Warszawa 2006, s. 92-94.

¹⁵ Posługując się metodologią midraszu, autor uczy interpretacji poszczególnych tekstów Starego i Nowego Testamentu. Łączy je i wyjaśnia jedne przez drugie. Wskazuje tym samym na ich jedność.

¹⁶ Autor odpowiada na zainteresowanie chrześcijan postacią Matki Jezusa.

¹⁷ Zob. *Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie apokryficzne*, cz. 1, s. 266-268.

¹⁸ *Protevangelium Iacobi* 1, 1-4.

¹⁹ *Protevangelium Iacobi* 2, 1.

²⁰ *Protevangelium Iacobi* 3, 1-3.

²¹ *Protevangelium Iacobi* 3, 1.

Stan poniżenia zostaje spotęgowany w utworze przez aluzję o jej pochodzeniu z królewskiego rodu. Mimo strapienia Anna nie złorzeczy Stwórcy, lecz żarliwie modli się o potomstwo, przypominając wielkie dzieła Boże: „Panie ojców moich, pobłogosław mi i wysłuchaj modlitwę moją tak, jak pobłogosławiłeś Sarę i dałeś jej syna – Izaaka”²². Modlitwa Anny została wysłuchana. Bóg posyła do niej anioła Pańskiego, który uroczysto ogłasza: „Anno, Anno. Wysłuchał Pan Bóg modlitwę twoją. Poczniez i porodzisz, a potomstwo twoje będzie przepowiadane po całej ziemi”²³. Zaskoczona i rozradowana kobieta odpowiada: „Na Boga żywego, czy zrodzę chłopca, czy dziewczynkę, zawiode ją w darze Panu, Bogu mojemu, i [dziecko to] będzie Mu służyło po wszystkie dni swego żywota”²⁴.

Następnie do Anny przybywają inni dwaj zwiastuni, którzy informują ją o ukazaniu się anioła Pańskiego także Joachimowi. Słowa wypowiedziane do męża są bardzo charakterystyczne: „Joachimie, Joachimie, wysłuchał Pan Bóg twoją modlitwę. Zstąp stąd! Oto bowiem żona twoja Anna poczęła w swoim łonie”²⁵. Przywołana wypowiedź wskazuje na dziewicze poczęcie przez Annę (w Bizancjum w VIII wieku było obchodzone takie święto). Joachim opuszcza więc pustynię, gdzie przebywał od dłuższego czasu zajęty doglądaniem swych stad, wraca pośpiesznie do domu, nakazując pasterzom przygotowanie zwierząt na ofiarę dziękczynną dla Pana Boga, kapłanów, rady starszych i całego ludu. Scena dialogu anioła Pańskiego z Anną jest zbudowana na wzór zwiastowań biblijnych: narodzin Samsona (Sdz 13), Samuela (1Sm 1), zwiastowania Zachariaszowi (Łk 1) i Maryi (Łk 1)²⁶.

Z dalszych wersetów apokryfu dowiadujemy się, że Anna urodziła dziecko w siódmym miesiącu. Przedwczesny poród jest znakiem świętości. Dziewczyńce nadała imię Maryja:

W siódmym zaś miesiącu porodziła Anna i rzekła do położnej: Co porodziłam? I rzekła położna: Dziewczynkę. I rzekła Anna: W tym dniu dusza moja została wywyższona. I ułożyła ją [dziewczynkę]. Gdy zaś wypełniły się dni, została oczyszczona Anna ze swej nieczystości i poczęła piersią karmić dziecko, i nazwała je imieniem Maryja²⁷.

²² *Protevangeliium Iacobi* 2, 4.

²³ *Protevangeliium Iacobi* 4, 1.

²⁴ *Protevangeliium Iacobi* 4, 1.

²⁵ *Protevangeliium Iacobi* 4, 2.

²⁶ *Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie apokryficzne*, cz. 1, s. 270, przyp. 37.

²⁷ *Protevangeliium Iacobi* 5, 2.

Trzeba zauważyć, że Anna zaczyna karmić córkę dopiero po swym oczyszczeniu. Autor dzieła chce w ten sposób podkreślić czystość rytualną Maryi.

W części *Dzieciństwo Maryi* została ukazana wielka troska Anny o zachowanie doskonałości (czystości rytualnej) swej córki. Matka zabraniała stąpać jej po ziemi, zanim nie zostanie ofiarowana w świątyni Pańskiej. Nie pozwalała na spożywanie czegokolwiek skalanego lub nieczystego. Mogły ją piastować jedynie dziewice hebrajskie. Gdy Maryja ukończyła rok życia, Joachim wyprawił wielką ucztę, zaniósł ją arcykapłanom, a oni przedstawili dziewczynkę Bogu, prosząc o Jego obfite błogosławieństwo. Po tej czynności rozradowana Anna przeniosła córkę do prowizorycznej świątyni, którą uczyniła w swojej sypialni i tam wyśpiewała pieśń dziękczynną:

Pieśń świętą zaśpiewam Panu, Bogu mojemu, gdyż nawiedził mnie i zdjął ze mnie szyderstwa moich nieprzyjaciół. I dał mi Pan Bóg owoc mojej sprawiedliwości, choć jedyny, jednak znaczący wiele w Jego oczach. Któż oznajmi synom Rubena, że Anna karmi mlekiem? Słuchajcie, słuchajcie dwanaście plemion Izraela: Oto Anna karmi mlekiem!²⁸

Prezentacja (ofiarowanie) Maryi w Świątyni dokonała się po ukończeniu przez nią trzech lat. Według apokryfu to Anna należała na Joachima, aby poczekać z tym obrzędem. Uroczystemu wprowadzeniu Maryi do Świątyni towarzyszył pochód dziewczyc z zapalonymi kagankami, przyjęcie przez kapłana oraz jego pocałunek, a także prośba o błogosławieństwo Najwyższego. Kapłan wypowiedział przy tym prorocтво o Maryi: „Pan Bóg wywyższy twe imię pośród wszystkich narodów. Na tobie w dniach ostatecznych ukaże Pan zbawienie synom Izraela”²⁹. W scenie ofiarowania trzyletniej Maryi w Świątyni po raz ostatni w utworze pojawia się postać Anny. Rodzice ustępują miejsca osobie ważniejszej, która teraz będzie dominować w apokryfie. Autor żegna się z Anną i Joachimem enigmatycznymi słowami: „I rodzice jej odeszli podziwiając, chwając i sławiąc Pana Boga wszechwładnego za to, że nie zwróciła się przeciw nim. A Maryja przebywała w świątyni Pańskiej i żyła jak gołąbka, i otrzymywała pokarm z rąk anioła”³⁰.

Apokryf *Protoewangelia Jakuba* wyraźnie podkreśla dziewictwo Anny, jej świętość i rytualną czystość. Uwypuklony cudowny poród córki miał w zamiśle autora odpowiadać godności Maryi i bóstwu jej Syna. Obraz św.

²⁸ *Proteuangelium Iacobi* 6, 3.

²⁹ *Proteuangelium Iacobi* 7, 2.

³⁰ *Proteuangelium Iacobi* 8, 1.

Anny w tym utworze jest malowany w kluczu mariologii chrystologicznej, choć jeszcze nie w pełni dojrzałej, ale już noszącej wyraźne rysy chrystoprototypiczne. Tak jak doskonałość i nadzwyczajne przymioty Maryi mają swoje źródło w podobieństwie do Chrystusa, tak nieskazitelność Anny ma swój wzór w jej podobieństwie do córki – Matki Pana. Maryja i Anna poczynają w sposób dziewiczy, a więc nadnaturalny. Ich macierzyństwo jest więc nadprzyrodzone. Wymowa *Protoewangelii Jakuba* jest jednoznaczna: obie pozostają do końca swych ziemskich dni wolnymi od wszelkiej skazy. Wielkość i godność Maryi oraz Anny opiera się na ich dziewiczym macierzyństwie.

2. W Ewangelii Pseudo-Mateusza

Tytuł dzieła *Ewangelia Pseudo-Mateusza* (*Pseudo-Matthaei Evangelium*) pochodzi od Konstantina von Tischendorfa i jako taki powszechnie przyjął się w nauce. Pierwotny tekst apokryfu, który prawdopodobnie brzmiał *Narodziny Maryi*, pochodzi z VI wieku, jego najstarsze rękopisy natomiast datuje się na IX wiek. Utwór jest napisany dość prymitywną łaciną. Liczy 24 rozdziały. Dzieło powstało prawdopodobnie w Galii, a jego autor należał do kręgu rodzącego się monastycyzmu benedyktyńskiego. Świadczą o tym obecne w tekście aluzje do *Reguły św. Benedykta*. Mimo że apokryf nie był popularny w średniowieczu, to jednak nawiązują do niego dwa wielkie zbiory hagiograficzne z XIII wieku: Wincentego z Beauvais i Jakuba de Voragine. Pierwsza część dzieła (rozdz. 1-17), która jest przedmiotem analiz niniejszego artykułu, zasadniczo opiera się na łacińskiej parafrazie *Protoewangelii Jakuba*. Zawiera jednak inne, nowe elementy teologiczne, wychodząc w ten sposób naprzeciw mariologii czasów karolińskich. W *Protoewangelii Jakuba* dziewictwo Maryi posiada wyraźny rys chrystologiczny (Maryja jest ukazana jako dziewica przed, w czasie i po urodzeniu Jezusa), w *Ewangelii Pseudo-Mateusza* natomiast, gdzie do głosu dochodzi koloryt antropologiczny, nosi znamię monastycyzmu (Maryja wraz z innymi mniszkami składa śluby wieczystego dziewictwa). Apokryf przedstawia Maryję jako wzór życia zakonnego³¹.

³¹ Zob. D.R. Cartlidge – J.K. Elliott, *Art and the Christian Apocrypha*, London 2001, s. 21-46; *Libri de Nativitate Mariae. Pseudo-Matthaei Evangelium, textus et commentarius*, red. R. Beyers – J. Gijssels, Turnhout 1997; *Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie apokryficzne*, cz. 1, s. 291-293.

Pierwszy rozdział apokryfu poprzedzony jest wstępem zwanym *Trinubium Annae* (*Potrójne małżeństwo Anny*). Dowiadujemy się z tego krótkiego tekstu, że Anna miała kolejno trzech mężów: Joachima, Kleofasa i Salome, a z każdym z nich miała córkę, której nadała imię Maria. Fragment wymienia także krewnych Anny:

Anna i Emeria były siostrami. Emeria urodziła Elżbietę, matkę Jana Chrzciciela, Anna natomiast miała trzech mężów: Joachima, Kleofasa i Salome. Z Joachima Anna zrodziła Maryję, Matkę Chrystusa. Po śmierci Joachima poślubiła Kleofasa, z którego miała córkę imieniem Maria nazywaną Kleofasową; Kleofas zaś jako ojciec, oddał swemu bratu, Józefowi, Maryję, Matkę Chrystusa, która była jego pasierbicą (*filiastra*); swoją zaś córkę, którą zrodził z Anny, dał za żonę Alfeuszowi, z której narodził się Jakub i drugi syn Józef, stąd nazwany Jakubem Alfeuszowym. Gdy zaś umarł Kleofas, Anna po raz trzeci poślubiła męża imieniem Salome, któremu zrodziła trzecią córkę, także nazwaną Marią. Ta zaś poślubiła Zebedeusza. Z niej narodził się Jakub Większy i Jan Ewangelista. [Hieronim zaś w kazaniu „O dniu Paschy” mówi to samo, pisząc: „Czytamy, że w ewangelii były cztery Marie: jedna – Matka Zbawiciela, druga Jego ciotka (*matertera*) nazywana Marią Kleofasową, trzecia Maria – matka Jakuba i Józefa, czwarta – Maria Magdalena, choć inni twierdzą, że była to matka Jakuba i Józefa, a była tylko jej ciotką”]³².

Korpus dzieła rozpoczyna się od przedstawienia Joachima, męża Anny, jako człowieka sprawiedliwego. Według autora apokryfu był on „pasterzem swoich owiec i człowiekiem bojącym się Pana w prostocie swojej”. Wszystkie swe dochody dzielił na trzy części: jedną przeznaczał dla ubogich (wdów, sierot, podróżnych, pielgrzymów), drugą obdarowywał ludzi zajmujących się służbą Bożą, a trzecią dla siebie i swych domowników. Bóg mu błogosławił i pomnażał jego trzody. W wieku dwudziestu lat wziął za żonę Annę. Ojcem Anny był Isachar pochodzący podobnie jak Joachim z rodu Dawida. W ciągu dwudziestu lat małżeństwa Anna nie wydała na świat potomstwa³³.

Pewnego razu świątynny pisarz imieniem Ruben wygnał Joachima ze świątyni, oznajmiając, że nie godzi się, aby człowiek bez potomka w Izraelu, czyli pozbawiony błogosławieństwa Pańskiego, składał ofiary Bogu. Zawstydzony nie powrócił do domu, lecz udał się w góry do swych

³² *Pseudo-Matthaei Evangelium, Trinubium Annae.*

³³ *Pseudo-Matthaei Evangelium* 1, 1-2.

stad. Przez pięć miesięcy Anna nie miała żadnej wiadomości o swym małżonku i dlatego podczas modlitwy płakała spodziewając się najgorszego – śmierci Joachima. Nie mogła pogodzić się także z bezdzietnością, co skłaniało ją do zanoszenia jeszcze żarliwszych prośb: „Ty wiesz, Panie, że od początku małżeństwa złożyłam ślub, iż jeżeli dasz mi syna lub córkę, ofiaruję je Tobie w tym świętym przybytku”³⁴. Bóg szybko odpowiedział na wołanie Anny. Nagle stanął przed jej obliczem anioł Pański i powiedział do niej: „Nie bój się, Anno, ponieważ w planach Bożych jest twój potomek, a dziecko, które się z ciebie narodzi, wzbudzi podziw po wszystkie czasy aż do końca świata”³⁵. Anna przestraszyła się słów posłańca, padła jak nieżywa na swoje łożo i dzień i noc trwała na modlitwie. W tym samym czasie Joachim miał wizję anioła, który zachęcał go do powrotu do swej żony. Kiedy on się wahał ze względu na odrzucenie i wzgardzenie w świątyni, Boży posłaniec rzekł:

Jestem aniołem Bożym. Ukazałem się twojej żonie dzisiaj, kiedy płakała i modliła się, i pocieszyłem ją. Wiedz, że ona poczęła ci córkę z nasienia twego. Ona zaś będzie świątynią Boga i Duch Święty spocznie na niej; będzie błogosławiona ponad wszystkimi świętymi niewiastami, tak że nikt nie będzie mógł powiedzieć, iż była taka przed nią, a i po niej nie pojawi się na tym świecie żadna jej podobna. Zejdź więc z gór i wracaj do małżonki twej, a znajdziesz ją brzemienną. Wzbudził bowiem Bóg potomstwo z niej i uczynił ją matką wiecznego błogosławieństwa³⁶.

Nazajutrz niezdecydowanemu Joachimowi ponownie ukazuje się anioł, tym razem we śnie. Ponagla go słowami:

Jestem aniołem, którego Bóg wyznaczył ci na stróża. Bez obawy zejdź z gór i wracaj do Anny, ponieważ uczynki miłosierdzia, które ty i twoja żona Anna spełnialiście, zostały zaniesione przed oblicze Najwyższego. Wam został dany taki potomek, jakiego od początku ani prorocy, ani święci nie mieli i nigdy mieć nie będą³⁷.

Małżonka wybiegła naprzeciw powracającego męża do bramy miejskiej. Kiedy zobaczyła Joachima, Anna podziękowała Bogu słowami:

³⁴ *Pseudo-Matthaei Evangelium* 2, 2.

³⁵ *Pseudo-Matthaei Evangelium* 2, 3.

³⁶ *Pseudo-Matthaei Evangelium* 3, 2.

³⁷ *Pseudo-Matthaei Evangelium* 3, 4.

„Byłam wdową, a oto już nie jestem, byłam niepłodną, a oto już poczęłam”, co wywołuje powszechną radość wszystkich sąsiadów i znajomych, a także „cały kraj i sąsiednie krainy cieszyły się z tej wieści”³⁸.

Podobnie jak w *Protoewangelii Jakuba* Anna nadaje dziecku imię Maryja. W trzecim roku życia razem z mężem prezentuje córkę w świątyni Pańskiej i pozostawia tam ją na wyłączną służbę Bogu. Maryja dołącza do grona dziewic. Nie tęskni za rodzicami, nie szuka ich. Wzbudza tym podziw pośród kapłanów i całego ludu Izraela. Ochotnie przyjmuje zasady życia świątynnego, które są tu ukazane na wzór *Reguły* św. Benedykta. Trzyletnia dziewczynka jest wzorem dla starszych dziewic: „ochotna w czuwaniach, biegła w prawie Bożym, uniżona w pokorze, rozmiłowana w psalmach Dawidowych, wdzięczna w miłości, skromna w czystości, niedościgniona we wszelkiej cnocie”³⁹. Po ofiarowaniu Maryi na służbę w świątyni apokryf nie wspomina już o Joachimie i Annie.

Na podkreślenie zasługuje, że według *Ewangelii Pseudo-Mateusza* Maryja jest zrodzona naturalnie, z obojga małżonków, w przeciwieństwie do *Protoewangelii Jakuba*, która wskazuje na dziewicze poczęcie przez Annę. Kolejna różnica dotyczy czasu narodzenia matki Pana. W pierwszym apokryfie było to siedem miesięcy od zwiastowania Annie, natomiast w omawianym – po dziewięciu miesiącach. Tak więc *Ewangelia Pseudo-Mateusza* podkreśla ludzkie macierzyństwo Anny. Oprócz perspektywy chrystologicznej w utworze pojawia się nowa – antropologiczna. Anna jest w pełni człowiekiem, jedną z kobiet, która poczyła, tak jak inne, w naturalny sposób. Takie spojrzenie na świętą ma swoje źródło w mariologii o nachyleniu antropologicznym wypuklającej wspólne wszystkim kobietom człowieczeństwo oraz powołanie do bycia żoną i matką. Jan Paweł II uwydatnił znaczenie ludzkiego wymiaru macierzyństwa Maryi i Anny, wskazując na fakt, że Syn Boży stał się człowiekiem dlatego, że Maryja stała się Jego matką, ona sama natomiast nauczyła się być matką od swojej matki. Tajemnica wcielenia nie byłaby w pełni zrozumiała bez przyjęcia ludzkiej genealogii macierzyństwa⁴⁰. Wielkość i godność Maryi oraz Anny zyskuje w *Ewangelii Pseudo-Mateusza* nowy argument – ludzkie macierzyństwo. Zarówno w pierwszym, jak i w drugim apokry-

³⁸ *Pseudo-Matthaei Evangelium* 3, 5.

³⁹ *Pseudo-Matthaei Evangelium* 6, 2.

⁴⁰ Zob. Jan Paweł II, *Homilia w czasie nieszpórów maryjnych*, Góra Świętej Anny, 21.06.1983, nr 4, w: <https://www.ekai.pl/dokumenty/homilia-w-czasie-nieszporow-maryjnych-gora-swietej-anny/> (dostęp: 28.05.2021).

fie, mimo różniących je akcentów teologicznych, Anna zostaje ukazana jako wzór żony i matki⁴¹.

3. W innych utworach

Postać św. Anny, matki Najświętszej Maryi Panny, jest obecna epizodycznie także w innych apokryfach Nowego Testamentu. Zazwyczaj przywoływana jest tam, gdzie autor opisuje wydarzenie narodzenia matki Pana. W sposób naturalny wspomniani są wtedy jej rodzice.

Na większą uwagę zasługuje niewielkie dzieło zatytułowane *Księga o narodzeniu świętej Maryi (Libellus de Nativitate Sanctae Mariae)*⁴². Liczy ono dziesięć rozdziałów. Pierwsze osiem rozdziałów w całości opiera się na *Ewangelia Pseudo-Mateusza*. Łacina apokryfu jest bardziej wyszukana od swego pierwowzoru. Tekst został przeredagowany stylistycznie i teologicznie. Jest odbiciem mariologii epoki karolińskiej. Choć autor utworu jest nieznan, to jednak można domniemywać, że wywodzi się z kręgu monastycyzmu galijskiego IX-X wieku. Zna dobrze egzegezę biblijną i można go uznać za wytrawnego teologa swoich czasów. Wypada zaznaczyć, że omawiany apokryf był utworem bardzo popularnym i odegrał dużą rolę w rozwoju pobożności i ikonografii maryjnej. Świadczy o tym około 130 rękopisów, obecność w kaznodziejstwie, legendariach, przede wszystkim u Wincentego z Beauvais i Jakuba de Voragine. *Księga o narodzeniu świętej Maryi* cieszyła się uznaniem Zakonu Kaznodziejskiego, była przez niego często przywoływana i została wykorzystana w oficjalnym lekcjonarzu dominikańskim⁴³.

Z apokryfu dowiadujemy się, że rodzina Joachima wywodziła się z Galilei, z miasta Nazaret, ród Anny natomiast pochodził z Betlejem. Rodzice Maryi byli ludźmi prostymi i prawymi. Odznaczeni pobożnością i nienagannym zachowaniem przed ludźmi. Żyli ze sobą w nienagannym małżeństwie, lecz nie posiadali dzieci. Złożyli ślub Bogu, że jeśli da im potomka, to przeznaczą go na służbę Panu⁴⁴. W dalszej części utworu

⁴¹ Zob. M. Wojtowicz, *Święta Anna – ideał żony i matki w starożytnym i staropolskim piśmiennictwie apokryficznym*, „Prace Literaturoznawcze” 4 (2016) s. 87-98.

⁴² W niniejszym artykule korzysta się z: *Libellus de Nativitate Sanctae Mariae, Księga o narodzeniu świętej Maryi*, tł. K. Obrycki, opr. M. Starowieyski, w: *Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie apokryficzne, cz. 1: Fragmenty. Narodzenie i dzieciństwo Maryi i Jezusa*, red. M. Starowieyski, Kraków 2009, s. 331-341.

⁴³ Zob. *Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie apokryficzne, cz. 1*, s. 331.

⁴⁴ *Libellus de Nativitate Sanctae Mariae* 1, 1-6.

opisane jest objawienie anioła Pańskiego, którego doświadczył Joachim. Posłaniec wygłasza mężowi Anny jakby wykład o roli niepłodności w planach Bożych, który kończy słowami:

Anna, żona twoja, porodzi ci córkę i nazwiesz ją imieniem Maryja. Będzie ona, jak ślubowaliście, od młodości poświęcona Panu i już w łonie matki zostanie napełniona Duchem Świętym. Niczego nieczystego nie będzie jeść ani pić, ani nie będzie przebywać pośród ludu, lecz w świątyni Pańskiej, aby o nic zdrożnego jej nie podejrzewano, ani posądzono. A po upływie pewnego czasu, jak cudownie sama urodzi się z niepłodnej, tak jeszcze cudowniej, jako dziewica, porodzi Syna Najwyższego, który nazwany będzie Jezusem. On zgodnie ze swym imieniem będzie Zbawicielem wszystkich narodów⁴⁵.

Podobnej wizji anioła Pańskiego doświadcza Anna. Posłaniec zwraca się do niej słowami, które przypominają zwiastowanie Maryi:

Nie bój się, Anno, i nie sądz, że zjawą jest to, co widzisz. Ja bowiem jestem aniołem, który zaniósł przed oblicze Pana modlitwy i jałmużnę waszą. A teraz zostałem posłany do was, abym zwiastował wam narodzenie córki, która, nazwana Maryją, będzie błogosławiona nad wszystkie niewiasty. Ona, zaraz od narodzenia napełniona łaską Pańską, przez trzy lata swego dzieciństwa pozostanie w domu rodzinnym. Następnie zaś oddana na służbę Panu nie opuści świątyni, aż osiągnie wiek używania rozumu, modląc się i poszcząc, dniem i nocą służyć tam będzie Bogu. Będzie stronić od wszelkiej nieczystości, mężatek nigdy nie pozna, i sama, jak żadna inna przed nią, nie mając poprzedniczki, bez wszelkiej zmazy, bez męża, jako dziewica porodzi syna, jako służebnica zrodzi Pana – tego, który łaską, imieniem i czynem zbawi świat⁴⁶.

Po spotkaniu z wysłannikiem Najwyższego Joachim i Anna z miejsc, gdzie przebywali, udają się do Jerozolimy. Tam się spotykają i wspólnie dziękują Panu za to, że okazał łaskę swym pokornym sługom⁴⁷. Autor apokryfu zaznacza, że Anna poczęła swą córkę w domu. Nie ma tu mowy o dziewiczym poczęciu. W omawianym utworze nie sama Anna, lecz oboje z mężem nadają imię swemu dziecku⁴⁸.

⁴⁵ *Libellus de Nativitate Sanctae Mariae* 3, 8-10.

⁴⁶ *Libellus de Nativitate Sanctae Mariae* 4, 1-3.

⁴⁷ *Libellus de Nativitate Sanctae Mariae* 5, 1-2.

⁴⁸ *Libellus de Nativitate Sanctae Mariae* 5, 3.

Kolejnym apokryfem, o którym warto wspomnieć, poszukując wątków związanych z matką Maryi, jest *Ewangelia Dzieciństwa Ormiańska* (*Evangelium infantiae armeniace*)⁴⁹. Datacja utworu jest niepewna i trudna do ustalenia. Jego obecna forma jest prawdopodobnie przeróbką starego tłumaczenia na język ormiański dzieła propagowanego przez syryjskich mnichów przybyłych do Armenii w 590 roku. Utwór zawiera szereg interpolacji, nieciągłości i sprzeczności. Napisany jest prostym językiem. Zawiera wyrażenia perskie i tureckie. Apokryf cieszył się dużą popularnością, począwszy od XII wieku⁵⁰. Początkowe rozdziały, które mówią o św. Annie, stanowią parafrazę *Protoewangelii Jakuba*. Nie wnoszą nowych treści o matce Maryi.

Św. Anna jest także wspomniana w apokryfie *Transitus Jana Teologa*⁵¹ należącym do grupy utworów mówiących o odejściu Maryi z tego świata. Jest to najbardziej popularny i jedyny apokryf grecki powszechnie używany w czasie liturgii Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny. Podkreśla on dziewictwo Maryi oraz jej wstawiennictwo. W przedostatnim, XLIX rozdziale, autor, opisując cudowne przeniesienie drogocennego i świętego ciała matki Pana z grobowca w Getsemani do raju (czynią to aniołowie trzeciego dnia od złożenia do grobu), wspomina, że witają je tam chóry świętych, a na ich czele m.in. Anna – „matka Władczyni”.

Kim jest św. Anna w apokryfach Nowego Testamentu? (1) Nie jest postacią pierwszoplanową. Postać Anny jest ukazana zawsze w pełnej zależności od osoby Najświętszej Maryi Panny. Sposób jej obrazowania uzależniony jest od koncepcji mariologii dominującej w danym dziele (mariologia chrystologiczna, mariologia antropologiczna). (2) Anna jest przed-

⁴⁹ W niniejszym artykule korzysta się z: *Evangelium infantiae armeniace, Ewangelia Dzieciństwa Ormiańska*, tł. E. Nowak, opr. M. Starowieyski, w: *Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie apokryficzne, cz. 1: Fragmenty. Narodzenie i dzieciństwo Maryi i Jezusa*, red. M. Starowieyski, Kraków 2009, s. 442-541.

⁵⁰ Zob. *Évangiles apocryphes, t. 2: L'Évangile de l'enfance*, tł. P. Peeters, Paris 1914, s. XXIX-LIX; *The Armenian Gospel of the Infancy. With three early versions of the Protevangelium of James*, tł. A. Terrian, New York 2008, s. XII-XVI; *Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie apokryficzne, cz. 1*, s. 440-442.

⁵¹ W niniejszym artykule korzysta się z: *Transitus Jana Teologa*, tł. i opr. M. Starowieyski, w: *Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie apokryficzne, cz. 2: Św. Józef i św. Jan Chrzciciel. Męka i zmartwychwstanie Jezusa. Wniebowzięcie Maryi*, red. M. Starowieyski, Kraków 2008, s. 800-809.

stawiana jako matka Maryi. Tak jak Maryja jest matką Pana (Zbawiciela), tak Anna może być określona matką „władczyni” (królowej). (3) Anna pochodzi z rodu Dawida. Jest osobą o szlachetnej prostocie wspierającą modlitwą i jałmużną potrzebujących. Jej cechą charakterystyczną jest pełna ufność Bogu, nawet w chwilach trudnych, cierpienia i próby. (4) Anna jest wzorową żoną i matką, zatroskaną o męża i dom. Jej życiowym powołaniem było zrodzenie i wychowanie matki Zbawiciela. Została przez Boga wybrana i przygotowana do bycia matką matki Pana. Na tym polega jej tożsamość: odrębność i niepowtarzalność w hagiologii.

Saint Anne in the New Testament Apocrypha

(summary)

The contemporary hagiological research emphasises that the Saints point to Jesus Christ and lead to Him. Owing to them we are able to better recognise the Saviour in His divinity and His humanity. This particularly refers to those Saints who belonged to Jesus's earthly family. They certify the historical truth of Christ and His submergence in the history of men. They authenticate Jesus Christ as a real man. The aim of the following work entitled *Saint Anne in the New Testament Apocrypha* is the presentation of Saint Mary's mother in the source materials: *The Gospel of James*, *The Gospel of Pseudo-Matthew*, *Libellus de Nativitate Sanctae Mariae*, *The Armenian Gospel of the Infancy* and the *Transitus of John the Theologian*. Reaching for the apocrypha seems reasonable due to the scarcity of information about her in the canonical texts. They signify the development of theological awareness among the believers in Christ and are fully-fledged sources of theological research. Saint Anne is not a leading character of the apocrypha. She is always shown in the context of her relation to Saint Mary. The way she is presented depends on the Mariological approach dominating in the given work (christological Mariology, anthropological Mariology). Anne is depicted above all as the mother of Mary, a person of noble simplicity, supporting people in need with prayer and alms. Her leading characteristics is absolute trust in God, even during trying times of suffering. Anne is a model wife and mother, worried about her husband and household. Her life calling was giving birth and raising the mother of the Saviour.

Keywords: Saint Anne; St. Joachim's wife; mother of Saint Mary; New Testament apocrypha; apocryphal gospels

Święta Anna w apokryfach Nowego Testamentu

(streszczenie)

Współczesne badania hagiologiczne podkreślają, że święci wskazują na Jezusa Chrystusa i do Niego prowadzą. Dzięki nim lepiej poznajemy Zbawiciela w Jego bóstwie i w Jego czło-

wieczeństwie. Dotyczy to szczególnie tych świętych, którzy należeli do ziemskiej rodziny Jezusa. Poświadczają oni historyczność osoby Chrystusa i jego zanurzenie w ludzkich dziejach. Uwiarygadniają Jezusa Chrystusa jako prawdziwego człowieka. Celem niniejszego opracowania, zatytułowanego *Święta Anna w apokryfach Nowego Testamentu*, jest ukazanie postaci matki Najświętszej Maryi Panny we wskazanych źródłach: Protoewangelii Jakuba, Ewangelii Pseudo-Mateusza, Księdze o narodzeniu świętej Maryi, Ewangelii Dzieciństwa Ormiańskiej oraz *Transitus Jana Teologa*. Sięgnięcie do apokryfów wydaje się sensowne wobec milczenia o postaci w księgach kanonicznych. Są one świadectwem rozwoju teologicznej świadomości wyznawców Chrystusa i równoprawnymi źródłami poznania teologicznego. Św. Anna nie jest postacią pierwszoplanową apokryfów. Jest ukazywana zawsze w pełnej zależności od osoby Najświętszej Maryi Panny. Sposób jej obrazowania uzależniony jest od koncepcji mariologii dominującej w danym dziele (mariologia chrystologiczna, mariologia antropologiczna). Anna jest przedstawiana przede wszystkim jako matka Maryi, osoba o szlachetnej prostocie, wspierająca modlitwą i jałmużną potrzebujących. Jej cechą charakterystyczną jest pełne zaufanie Bogu, nawet w chwilach trudnych, cierpienia i próby. Anna jest wzorową żoną i matką, zatroskaną o męża i dom. Jej życiowym powołaniem było zrodzenie i wychowanie Matki Zbawiciela.

Słowa kluczowe: święta Anna; żona świętego Joachima; matka Najświętszej Maryi Panny; apokryfy Nowego Testamentu; ewangelie apokryficzne

Bibliografia

Źródła

- Evangelium infantiae armeniace, Ewangelia Dzieciństwa Ormiańska*, tł. E. Nowak, opr. M. Starowieyski, w: *Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie apokryficzne, cz. 1: Fragmenty. Narodzenie i dzieciństwo Maryi i Jezusa*, red. M. Starowieyski, Kraków 2009, s. 442-541.
- Libellus de Nativitate Sanctae Mariae, Księga o narodzeniu świętej Maryi*, tł. K. Obrycki, opr. M. Starowieyski, w: *Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie apokryficzne, cz. 1: Fragmenty. Narodzenie i dzieciństwo Maryi i Jezusa*, red. M. Starowieyski, Kraków 2009, s. 331-341.
- Pseudo-Matthaei Evangelium, Ewangelia Pseudo-Mateusza*, tł. K. Obrycki, w: *Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie apokryficzne, cz. 1: Fragmenty. Narodzenie i dzieciństwo Maryi i Jezusa*, red. M. Starowieyski, Kraków 2009, s. 293-316.
- Proteuangelium Jacobi, Protoewangelia Jakuba*, tł. i opr. M. Starowieyski, w: *Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie apokryficzne, cz. 1: Fragmenty. Narodzenie i dzieciństwo Maryi i Jezusa*, red. M. Starowieyski, Kraków 2009, s. 268-290.
- Transitus Jana Teologa*, tł. i opr. M. Starowieyski, w: *Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie apokryficzne, cz. 2: Św. Józef i św. Jan Chrzciciel. Męka i zmartwychwstanie Jezusa. Wniebowzięcie Maryi*, red. M. Starowieyski, Kraków 2008, s. 800-809.

Opracowania

- Adamiak E., *Traktat o Maryi*, w: *Dogmatyka*, t. 2, red. E. Adamiak – A. Czaja – J. Majewski, Warszawa 2006, s. 17-287.
- Altaner B. – Stuiber A., *Patrologia. Życie, pisma i nauka Ojców Kościoła*, tł. P. Pachciarek, Warszawa 1990.
- Benedykt XVI, *Bądźcie uczniami Chrystusa i głoscie go ludziom. Homilia podczas nieszpórów i spotkania z seminarzystami oraz osobami konsekrowanymi*, Bazylika św. Anny w Altötting, 11.09.2006, „L'Osservatore Romano” 11 (2006) s. 21-22.
- Carlidge D.R. – Elliott J.K., *Art and the Christian Apocrypha*, London 2001.
- Cullmann O., *The Protoevangelium of James*, w: *New Testament Apocrypha*, t. 1, red. W. Schneemelcher, Louisville 1991, s. 421-438.
- Elliott J.K., *The Apocryphal New Testament*, Oxford 1993.
- Jan Paweł II, *Homilia w czasie nieszpórów maryjnych*, Góra Świętej Anny, 21.06.1983, w: <https://www.ekai.pl/dokumenty/homilia-w-czasie-nieszporow-maryjnych-gora-swietej-anny/> (dostęp: 28.05.2021).
- Jeziński J., *Maryja początkiem nowego świata. Zarys mariologii katolickiej*, Kraków 2012.
- Kelly J.N.D., *Początki doktryny chrześcijańskiej*, tł. J. Mrukówna, Warszawa 1988.
- Libri de Nativitate Mariae. Pseudo-Matthaei Evangelium, textus et commentarius*, red. R. Beyers – J. Gijssel, Turnhout 1997.
- Ratzinger J./Benedykt XVI, *Jezus z Nazaretu. Dzieciństwo*, tł. W. Szymona, Kraków 2012.
- Słomkowski A., *Teologia życia duchowego w świetle Soboru Watykańskiego II*, opr. M. Chmielewski, Ząbki 2000.
- Sobór Watykański II, *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym Gaudium et spes*, Poznań 2005.
- Święci w wierze, tradycji, literaturze i sztuce. *Inspiracje do badań hagiologicznych*, red. K. Parzych-Blakiewicz, Olsztyn 2017.
- Werbiński I., *Hagiologia a inne dyscypliny naukowe*, „Studia Nauk Teologicznych” 1 (2006) s. 151-166.
- Wojtowicz M., *Święta Anna – ideał żony i matki w starożytnym i staropolskim piśmiennictwie apokryficznym*, „Prace Literaturoznawcze” 4 (2016) s. 87-98.